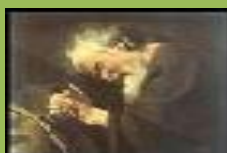

Κατελής Βίγκλας¹

ΟΙ ΣΤΩΙΚΟΙ Κατά Λόγον και κατά Φύσιν Ζην

Ελληνική
Φιλοσοφική
Βιβλιογραφία

«Φιλοσοφικά Δημοσιεύματα 2017»

---

¹ Ο Κατελής Βίγκλας γεννήθηκε στον Βόλο το 1969. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Με υποτροφία του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών στον τομέα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλοσοφίας ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η διατριβή του αφορά στην Ιστορία της Φιλοσοφίας. Είναι μέλος της *Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας*, της *International Society of Philosophers* και της *Ομάδας Εργασίας για τη Σπουδή της Βυζαντινής Φιλοσοφίας στην Ελλάδα*. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν το Νεοπλατωνισμό, τη Βυζαντινή Φιλοσοφία, τη Θεολογία, τη Φιλοσοφία της Ιστορίας, την Ιστορία των Επιστημονικών Ιδεών, την Ανθρωπολογία, την Ιστοριογραφία, τη Συγκριτική Γραμματολογία, κ.ά. Έχει συγγράψει τέσσερα βιβλία και άνω των 80 εργασιών σε έγκριτα διεθνή επιστημονικά περιοδικά και άλλα έντυπα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η φιλοσοφία του στωικισμού αναπτύχθηκε στη βάση της αρχαίας πλατωνικής και αριστοτελικής παράδοσης, χωρίς να διστάσει να σχηματίσει τη δική της αντίληψη για την πραγματικότητα. Παρόλο που ο στωικισμός δημιούργησε μια χαρακτηριστική ηθική φιλοσοφία, τη στήριξε σε μια λογική φιλοσοφία της γλώσσας και σε μια υλιστική φυσική θεωρία. Ακόμη η συγκρότηση της στωικής φιλοσοφίας περιέλαβε ένα εύρος επιστημονικών δεδομένων βασισμένων στην παρατήρηση και στην εμπειρία. Ωστόσο, η ηθικοδιδασκτική διάσταση του στωικισμού –που επιβιώνει μέχρι σήμερα– αφορά περισσότερο τον αποτελεσματικό τρόπο χειρισμού των καθημερινών καταστάσεων, χάρη στην απαθή και ήρεμη στάση απέναντι στο αναπόδραστο των συνθηκών που επιβάλλουν η λογική και η φύση.

Λέξεις κλειδιά: λογική, φυσική, ηθική, γλώσσα, κοσμοπολιτισμός, σύστημα

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ο στωικισμός είναι η φιλοσοφία της σχολής που ίδρυσε και στέγασε στην Ποικίλη Στοά της Αγοράς των Αθηνών ο Ζήνων ο Κιτιεύς το 301 π.Χ. Περισσότερο από τα άλλα φιλοσοφικά ρεύματα των ελληνιστικών χρόνων η Στοά έχει την αφετηρία της σε πολιτικές και πνευματικές διεργασίες του ελληνικού κόσμου στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Οι αλλαγές που συνέβησαν τότε αφορούσαν κυρίως στην κατάρρευση της αρχαίας πόλης-κράτος και στον αυτοπεριορισμό του ατόμου, εφόσον ο καθένας αναζητούσε την ηθική δράση που πριν του εξασφάλιζε η συμμετοχή στα κοινά, ενώ παράλληλα βίωνε μια θρησκευτική κρίση που προκάλεσε η αποδυνάμωση της αρχαίας θρησκείας.

Η ένταξη της Στοάς στην ελληνική παράδοση ήταν πλήρης. Σε πολλά ζητήματα οι θέσεις της Αρχαίας Στοάς δεν απείχαν πολύ από την πλατωνική και την αριστοτελική φιλοσοφία. Ωστόσο, παρόλο που οι στωικοί είχαν απόλυτη συνείδηση ότι αποτελούσαν συνέχεια της αρχαίας παράδοσης, ταυτόχρονα σημείωσαν μια βαθιά τομή σε αυτή, δημιουργώντας μια νέα βιοθεωρία και κοσμοθεωρία. Ο στωικισμός αποτελεί το σπουδαιότερο και μακροβιότερο σύστημα της ελληνικής φιλοσοφίας μετά τον Αριστοτέλη που κυριάρχησε μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα.

Συνήθως διακρίνονται τρεις περίοδοι του στωικισμού: η Αρχαία Στοά, κατά την οποία οι τρεις πρώτοι διευθυντές, ο Ζήνων, ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος, διαμόρφωσαν το σύνολο του φιλοσοφικού συστήματος, η Μέση Στοά (δεύτερο ήμισυ του 3ου αιώνα π.Χ. - 1ος αιώνας μ.Χ.), στην

οποία, χάρη στο έργο του Παναίτιου και του μαθητή του Ποσειδώνιου, επιχειρείται ένας συγκερασμός των στωικών φυσικών και κοσμολογικών θεωριών με τις αντίστοιχες πλατωνικές και αριστοτελικές, ενώ ο στωικισμός καθίσταται η κυρίαρχη φιλοσοφία στη ρωμαϊκή δημοκρατία, και τέλος η Νέα Στοά (κατά την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), της οποίας οι κύριοι εκπρόσωποι, ο Σενέκας, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος, ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με ηθικά θέματα.

ΑΡΧΑΙΑ ΣΤΟΑ: ΖΗΝΩΝ Ο ΚΙΤΙΕΥΣ - ΚΛΕΑΝΘΗΣ - ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ

Ιδρυτής και αρχηγός της σχολής των στωικών είναι ο Ζήνων (334-252 π.Χ.), από την αρχαία ελληνική πόλη Κίτιο της Κύπρου (σημερινή Λάρνακα), όπου ιδρύθηκε αποικία των Φοινίκων τον 9ο αιώνα π.Χ. Όταν ήλθε στην Αθήνα, μετά από ένα ναυάγιο σε εμπορικό ταξίδι, ήταν 22 ετών. Παραδίδεται ότι μαθήτευσε κοντά στον Κυνικό Κράτη, που θύμιζε πολύ στη μορφή τον Σωκράτη, και κοντά στους Μεγαρικούς² Στίλωνα και Διόδωρο και στους Ακαδημαϊκούς Ξενοκράτη και Πολέμωνα. Η λιτή ζωή, το αυστηρό ήθος και η ξενική ασκητική μορφή του Ζήνωνα μαρτυρούνται από σκωπτικούς χαρακτηρισμούς των συγχρόνων του («φοινικίδιον», «φοίνισσα λιγνογραύς» κ.ά.). Αν και δεν αρνήθηκε ποτέ την πατρίδα του, η πόλη των Αθηνών τον τίμησε κατά τη διάρκεια της ζωής του, αλλά και με δημόσια ταφή μετά τον θάνατό του. Οι μαθητές του ονομάστηκαν αρχικά «ζηνώνειοι», αλλά σύντομα επικράτησε το «στωικό», επειδή στέγασε τη σχολή του στην Ποικίλη Στοά.

Οι τίτλοι των έργων του Ζήνωνα και τα λιγοστά αποσπάσματά τους που διασώθηκαν, μαρτυρούν ότι έθεσε τις βάσεις της στωικής Λογικής και Φυσικής, απαραίτητες για τη θεμελίωση της Ηθικής. Ο Ζήνων πρόσβευε ότι ο σκοπός της ζωής είναι η «αυτάρκεια» της αρετής και καθιέρωσε τους όρους «καθήκοντα» και «κατορθώματα»³, διαμορφώνοντας τη θεολογία της Στοάς, και τα δόγματα της «πρόνοιας» και της «ειμαρμένης»⁴.

---

² Οι μεγαρικοί φιλόσοφοι αποτελούσαν σχολή (τη Μεγαρική) με αρχηγό τον Ευκλείδη τον Μεγαρέα, μαθητή του Σωκράτη. Η σχολή ιδρύθηκε περί το 380 π.Χ. Οι μεγαρικοί αρνούσαν την κίνηση και το κύρος των αισθήσεων, ενώ ασχολήθηκαν με τη Λογική, που όμως τη μετέβαλαν σε σοφιστική και εριστική (λογομαχία). Στην πράξη ακολουθούν το ιδανικό της αυτάρκειας (ολιγάρκεια), που τονίστηκε από τους κυνικούς, είναι όμως σωκρατικής προέλευσης.

³ Κατά τους στωικούς, οι πράξεις των ανθρώπων, ηθικών και φαύλων, μπορούν να ονομαστούν «καθήκοντα», αν είναι ηθικά ορθές. Μια ιδιαίτερη, τέλεια κατηγορία καθηκόντων αποτελούν τα «κατορθώματα», που συμφωνούν με τις αρετές, όπως τη σύνεση και τη δικαιοσύνη. Τα «κατορθώματα» είναι οι πράξεις του σοφού, απόλυτα εναρμονισμένες με τον ορθό λόγο της φύσης.

⁴ Με τον στωικισμό η «ειμαρμένη» παύει να είναι μια έκφραση αποκλειστικά τραγική ή μια δύναμη ουσιαστικά εξωκοσμική (όπως στα έργα των Ελλήνων

Άλλος στωικός φιλόσοφος της Αρχαίας Στοάς ήταν ο Έλληνας από την Άσσο της Τρωάδας, Κλεάνθης (330-232 π.Χ.), ο οποίος ήλθε ως πυγμάχος, πάμπτωχος στην Αθήνα και έγινε ο πιο αφοσιωμένος μαθητής του Ζήνωνα. Παρά την έντονη προσωπικότητά του, θεωρήθηκε ο συνεπέστερος οπαδός του ιδρυτή της Στοάς και έτσι εξηγείται και η εκλογή του ως διαδόχου του Ζήνωνα το 264 π.Χ. Τα ανέκδοτα για τη ζωή του αποτελούν μαρτυρίες για τη δύναμη της θέλησής του, τον ασκητισμό και τη σωματική αντοχή του. Ο Κλεάνθης είναι ο πρώτος που διαμόρφωσε τη θεολογία σε ειδικό κλάδο της φιλοσοφίας. Ο «Ύμνος εις Δία» του Κλεάνθη είναι το μόνο από τα έργα των αρχαίων στωικών που σώθηκε ακέραιο και θεωρείται ως μια καλά επεξεργασμένη σύνοψη της στωικής φιλοσοφίας, ως Φυσικής και κυρίως ως Ηθικής. Ο Κλεάνθης ονόμασε πρώτος τη θεϊκή ουσία «πνεύμα» και εξήγησε τη μεταλλαγή των στοιχείων με την «τονική κίνηση»⁵. Ως προς την Ηθική ο Κλεάνθης προσέθεσε στο πρόσταγμα «όμολογουμένως ζῆν» του δασκάλου του «τῆ φύσει ζῆν», για να προκύψει ο στωικός ορισμός «όμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν». Ο Κλεάνθης πέθανε σε βαθιά γεράματα από εκούσια ασιτία, δηλαδή όπως και ο δάσκαλός του, τερμάτισε θεληματικά τη ζωή του.

Ο Χρύσιππος (280-210 π.Χ.) καταγόταν από τους Σόλους της Κιλικίας, στα νοτιανατολικά παράλια της Μικράς Ασίας, απέναντι από την Κύπρο. Διαδέχθηκε τον Κλεάνθη στη διεύθυνση της Στοάς περί το 230 π.Χ. και δίδαξε σε αυτήν 20 έτη, μέχρι τον θάνατό του. Σε αυτόν οφείλεται η συνοχή της σχολής και το μεγάλο κύρος της στους επόμενους αιώνες. Ο Χρύσιππος είναι γνώστης όλης της προηγούμενης ελληνικής φιλοσοφίας ως την εποχή του και ο κατεξοχήν λογικός φιλόσοφος, που θεμελίωσε τα δόγματα της Στοάς. Για τη διαλεκτική του ικανότητα παραδίδεται καθ' υπερβολήν πως «αν οι θεοί ασκούσαν διαλεκτική, θα χρησιμοποιούσαν τη δική του». Για την εργατικότητα του μαρτυρούν τα 700 έργα του που δεν διασώθηκαν. Στην εποχή του Χρύσιππου δόθηκε έμφαση στην επιστημονική έρευνα των φαινομένων και όχι μόνο στην ασκητική και ηθική τελείωση. Ο Χρύσιππος είναι ο πρώτος από τους στωικούς που έγραψε περί θεών, προνοίας, μαντικής, ειμαρμένης και βούλησης. Εν γένει είναι ο σπουδαιότερος μετά τον Ζήνωνα δημιουργός του συστήματος της στωικής φιλοσοφίας.

τραγικών ποιητών και του Πλάτωνα), για να γίνει μια φυσική, ηθική και θεολογική πραγματικότητα, που εγγράφεται στη δομή του κόσμου και στη ζωή που την εμψυχώνει. Αποτελεί μια τάξη και μια συνοχή που δεν μπορεί ποτέ να εξαναγκασθούν ή να παραβιαστούν. Σε τελευταία ανάλυση ταυτίζεται με τον Λόγο ως παγκόσμια, ζωική και θεϊκή πνοή.

⁵ Οι στωικοί απέδιδαν τη δράση του πνεύματος στην «τονική κίνηση». Πρόκειται για μια ιδιόρρυθμη κίνηση που παραπέμπει στη μουσική και στην αρμονία. Η λειτουργία αυτή είναι υπεύθυνη ταυτόχρονα για τη συνοχή των πραγμάτων και τη δημιουργία των επιμέρους ιδιοτήτων τους.

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΣΤΩΙΚΙΣΜΟΥ

Η τριμερής διαίρεση της φιλοσοφίας από τους στωικούς σε Λογική, Φυσική και Ηθική είναι κυρίως μεθοδολογική, επειδή θεωρούσαν τη φιλοσοφία ως ενότητα. Η κεντρική έννοια στη στωική φιλοσοφία είναι ο Λόγος, βασική αρχή και των τριών κλάδων: ως συμπαντικός θεός-λόγος στη Φυσική, ως ορθός λόγος στην Ηθική, ως ενδιάθετος ή προφορικός λόγος στη Λογική. Παρόμοια ευρύτητα είχε και η έννοια της φύσης, που δεν σημαίνει μόνο το σύνολο των όντων και την αρχή της γένεσης και της ζωής, αλλά αποτελεί και βασικό κανόνα της ηθικής συμπεριφοράς. Το ότι άλλοτε άρχιζαν από τη Λογική και άλλοτε από τη Φυσική για να καταλήξουν πάντως στην Ηθική, οφείλεται στο γεγονός ότι άλλοτε επικρατούσαν παιδαγωγικοί-μεθοδολογικοί και άλλοτε αμιγώς θεωρητικοί λόγοι. Σύμφωνα με τον Κλεάνθη διακρίνονται ακόμη οι φιλοσοφικοί τομείς της Θεολογίας, της Πολιτικής και της Ρητορικής, με την τελευταία να αποτελεί μέρος της Λογικής μαζί με τη Διαλεκτική, στην οποία ενέτασσαν και την Αισθητική.

ΛΟΓΙΚΗ

Η Λογική των στωικών ανταποκρίνεται στη νέα κοσμοθεωρία της σχολής, για την οποία μόνο τα υλικά σώματα είναι αληθινά. Έτσι, αντιτίθενται στην πλατωνική και στην αριστοτελική θεωρία περί της πραγματικότητας των ιδεών και των εννοιών αντίστοιχα. Η Στοά αναγνωρίζει στη Λογική την αυτονομία φιλοσοφικού κλάδου, δεν είναι δηλαδή πια η Λογική μόνο «όργανον» της φιλοσοφίας, όπως στην αριστοτελική φιλοσοφία. Ότι οι στωικοί ονόμαζαν «λογική» περιλαμβάνει πολύ περισσότερα πράγματα από όσα σήμερα αποδίδουμε σε αυτόν τον όρο. Το αντικείμενό της ήταν η ανακάλυψη της τάξης της πραγματικότητας και η μεταφορά της στον λόγο. Μια σημαντική όψη της στωικής Λογικής ήταν η φιλοσοφία της γλώσσας. Αν κατά τον Αριστοτέλη η γλώσσα αναφέρεται σε φυσικά πράγματα και συνεπώς η ανάλυσή της συνιστά οδό άμεσης πρόσβασης στην πραγματικότητα, η στωική Λογική εισάγει μια καινοτομία: αρνείται ότι η γλώσσα παραπέμπει ευθέως στα πράγματα. Για την εξήγηση αυτού του δόγματος οι στωικοί επικαλούντο την περίπτωση ενός Έλληνα που λέει σε έναν Έλληνα και σε έναν Βάρβαρο τη λέξη, π.χ., «ίππος». Και οι δύο συνομιλητές συλλαμβάνουν τον ήχο «ίππος», και οι δύο γνωρίζουν το αντικείμενο «ίππος», όμως ο πρώτος κατανοεί αυτό που ακούει, ενώ ο δεύτερος όχι. Ανάμεσα στο σημαίνον που είναι ο ήχος και στο αντικείμενο διαμεσολαβεί συνεπώς το επίπεδο του σημαϊνόμενου, δηλαδή ο χώρος όπου καθίσταται δυνατή η κατανόηση. Έτσι

απομονώνοντας το επίπεδο του σημαινόμενου, οι στωικοί εισήγαγαν το πεδίο αυτού που ονόμασαν «λεκτό». Το τελευταίο είναι ό,τι παραμένει αναλλοίωτο από το σημαινόμενο σε μια μετάφραση, όταν απαλείφονται οι ασάφειες και οι αμφισημίες, και καθίσταται δυνατή η επικοινωνία και η κατανόηση. Με άλλα λόγια, είναι αυτό που αναφέρεται στο αντικείμενο και όχι ό,τι σκοπεύει να πει ο καθένας που χρησιμοποιεί τον λόγο.

Η θεωρία αυτή επέτρεψε στους στωικούς να διακρίνουν, για πρώτη φορά, με σαφήνεια τη Γραμματική από τη Λογική. Από τη μία πλευρά, η Γραμματική αναφέρεται στις υπαρκτές δομές των γλωσσών και στις ιδιαιτερότητές τους. Από την άλλη πλευρά, η Λογική κατά τους στωικούς έχει ως αντικείμενο τα «λεκτά», που ενδέχεται να είναι τόσο αληθή όσο και ψευδή. Έτσι, προσπάθησαν να αναχθούν σε κάποιους συνδυασμούς λέξεων που είναι περισσότερο ουσιαστικοί από άλλους. Ο στόχος τους είναι να εξάγουν τυπικά έγκυρα συμπεράσματα. Ένα παράδειγμα του βασικού στωικού συμπερασμού είναι το εξής:

- α) Αν υπάρχει καπνός, τότε υπάρχει φωτιά
- β) Υπάρχει καπνός
- γ) Άρα υπάρχει φωτιά

Με το συγκεκριμένο παράδειγμα φαίνεται ότι προκύπτουν έγκυρα συμπεράσματα, των οποίων η λογική αλήθεια είναι ανεξάρτητη από την πραγματική αλήθεια των κρίσεων α' και β' (τις δύο πρώτες προτάσεις του συλλογισμού που ονομάζονται «προκειμένες»). Τα στωικά συμπεράσματα σκοπεύουν να ανακαλύψουν άγνωστα πράγματα, που να μπορούν να επαληθευτούν επιστημονικά. Ωστόσο, ο στωικός συλλογισμός δεν είναι δεσμευτικός όσον αφορά την πραγματικότητα. Η πρόταση α' στο ανωτέρω σχήμα είναι υποθετική, εφόσον στοχεύει στην επιβεβαίωση των προτάσεων β' και γ'. Αλλά σε αυτό το σχήμα η πρόταση «Υπάρχει καπνός» είναι *σημείο* της πρότασης «Υπάρχει φωτιά». Ωστόσο, ο καπνός μπορεί να παίξει τον ρόλο του *σημείου* της φωτιάς, αλλά και η φωτιά μπορεί να παίξει τον ρόλο *σημείου* του καπνού. Έτσι, πίσω από τη στωική λογική είναι δυνατόν να υπάρχουν διαφορετικές ή και αντίστροφες πραγματικές σχέσεις.

ΦΥΣΙΚΗ

Αν δεχθούμε ότι η πλατωνική και η αριστοτελική μεταφυσική είναι διϋστική (ύλη-πνεύμα και ύλη-μορφή αντίστοιχα), ο στωικισμός επιμένει στην ενότητα της πρώτης αρχής και της κοσμικής τάξης που προέρχεται από αυτήν. Επίσης, σε αντίθεση προς τον πλατωνικό και αριστοτελικό ιδεαλισμό ο στωικισμός είναι υλιστικός, χωρίς να εμποδίζεται όποτε το απαιτούσαν οι ηθικές αρχές να επιβάλλει την άποψη, πως όλα στον κόσμο είναι έργο της λογικής και πως η έσχατη αιτία όλων είναι ο απόλυτος Λόγος, το αγαθότατο και φιλανθρωπότατο ον, με μια λέξη η θεότητα.

Οι στωικοί όχι μόνο παραδέχονταν ότι τα πάντα είναι σώματα –χωρίς να εξαιρούν την ανθρώπινη ψυχή και τη θεότητα–, αλλά και ότι οι ιδιότητες όλων των όντων συνίστανται σε σωματικά ρεύματα αέρα («πνεύματα»), που εξαπλώνονται σε αυτά, μεταδίδοντας και διατηρώντας τη συνοχή («τόνος») τους. Παρόμοια αποδέχονταν ότι υπάρχει ένα «ψυχικό σώμα», που ταυτίζεται με τις αρετές, τα πάθη, τη σοφία, το περπάτημα και άλλες ψυχικές καταστάσεις. Εφόσον όμως αποδέχονταν ότι ο κενός χώρος, ο τόπος, ο χρόνος και τα «λεκτά» δεν είναι σώματα, οδηγούνταν σε μία αναπόφευκτη ανακολουθία. Για να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο η ψυχή ανάμεσα στο σώμα και οι ιδιότητες ανάμεσα στα όντα, εξαπλώνονται σε όλο τους το εύρος, οι στωικοί αρνούσαντο το αδιαχώρητο των σωμάτων, υποστηρίζοντας τη θεωρία της ανάμιξης των πάντων («κρᾶσις δι’ ὅλων»), καθώς ισχυρίζονταν πως ένα σώμα μπορεί να περιληφθεί σε όλα τα τμήματα ενός άλλου, χωρίς να καταστεί μια ουσία με εκείνο.

Στο στωικό σύστημα υφίστανται τέσσερα στοιχεία, που αποτελούν το «υλικό» του κόσμου, ταξινομημένα ανάλογα με τη βαρύτητά τους σε ομόκεντρους κύκλους: γη, ύδωρ, αήρ, πυρ. Πυρ και αήρ αποτελούν τα ενεργητικά στοιχεία, γη και ύδωρ τα παθητικά. Στο επίπεδο της φυσικής ανάλυσης αντιστοιχεί η λογική ανάλυση της φύσης σε λόγο-ύλη, δηλαδή ενεργητική-παθητική αρχή. Η σταθερότητα στο σύμπαν εξασφαλίζεται με την τονική κίνηση του αέρα, ακριβέστερα του «μίγματος αέρος-πυρός».

Έτσι, οι στωικοί, παρόλο τον υλισμό τους, διαχώριζαν την ύλη από τις δυνάμεις που ενεργούν επάνω της. Με άλλα λόγια, εκλάμβαναν την ύλη καθαυτή ως κάτι χωρίς ιδιότητες, που συνάγει όλες τις ιδιότητες των όντων από την εξαπλωμένη μέσα σε αυτή («διήκουσα δι’ αὐτῆς») λογική δύναμη («λόγος»). Όλες οι δυνάμεις που ενεργούν στον κόσμο, κατά τους στωικούς, προέρχονται από την αρχική δύναμη, όπως το δείχνει η ενότητα του κόσμου, η συνοχή και η συμφωνία όλων των μερών του. Όπως καθετί πραγματικό, πρέπει και αυτή να είναι κάτι σωματικό, δηλαδή είτε μια θερμή πνοή («πνεῦμα») είτε μια φωτιά. Πρέσβευαν ότι το «πνεῦμα» αποτελεί τον γεννήτορα, τον ζωοδότη και την κινητική δύναμη όλων.

ΗΘΙΚΗ

Το πρόβλημα της Ηθικής οι στωικοί το συνόψισαν στο ερώτημα για τον σκοπό της ζωής, στο οποίο απάντησαν διαδοχικά: «ὁμολογουμένως ζῆν» (Ζήνων), «ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν» (Κλεάνθης), «κατ’ ἐμπειρίαν τῶν φύσει συμβαινόντων ζῆν» (Χρύσιππος). Όλες αυτές οι διατυπώσεις θεωρούνται ισοδύναμες προς το «κατ’ ἀρετὴν ζῆν», με τη συμπλήρωση ότι «ἄγει γὰρ πρὸς ταύτην ἡμᾶς ἡ φύσις». Το «ἀκολούθως τῆ φύσει» ισοδυναμεί με το «κατὰ λόγον», δηλαδή «κατ’ ἀρετὴν».

Σύμφωνα με τους στωικούς υπάρχουν θέματα και συμβάντα που στη ζωή παραμένουν «αδιάφορα» για εμάς. Από την άλλη, υπάρχουν τα ηθικά ζητήματα, τα οποία σχηματίζουν μια αντίθεση με τα «αδιάφορα». Μπορούμε να θεωρήσουμε ηθικό, δηλαδή καλό ή κακό, αυτό που εξαρτάται από εμάς και αδιάφορο αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς. Στην πραγματικότητα εξαρτάται από εμάς μόνο η ηθική μας πρόθεση, το νόημα που δίνουμε στα γεγονότα. Αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς έχει προκληθεί είτε από την αναγκαία ακολουθία των αιτιών και των αιτιατών, δηλαδή την ειμαρμένη ή την πορεία της φύσης, είτε από τις πράξεις των άλλων.

Οι στωικοί προέταξαν ένα πρόγραμμα πνευματικών ασκήσεων προκειμένου να περιοριστούν οι φόβοι που καταπιέζουν την κοινή ύπαρξη. Με αυτήν την έννοια η ψυχική κατάσταση στην οποία οδηγεί η φιλοσοφία τους ομοιάζει με μια ακρόπολη υπό πολιορκία. Το βασικό πνευματικό εργαλείο των στωικών είναι ο διαρκής αυτοέλεγχος με στόχο την εκδίωξη των παθών. Ο στωικός σοφός φιλοδοξεί να επιτύχει την εσωτερική γαλήνη. Όμως τα πάθη εναντιώνονται στον σκοπό του, δηλαδή στην εναρμόνιση με τη φύση. Η μόνη θεραπεία που αντιτάσσει με τη σειρά του είναι η μέριμνα του εαυτού. Παράλληλα με την υπέρβαση των παθών, ο στωικισμός στοχεύει στον έλεγχο όλων των νοητικών εικόνων που αυθόρμητα σχηματίζει η ανθρώπινη ψυχή και που την πολιορκούν με ανησυχητικές παραστάσεις. Ο σοφός οφείλει να ελέγχει το αυθόρμητο αυτό ρεύμα εικόνων και όσο πιο ολοκληρωτικά το επιτυγχάνει τόσο περισσότερο σοφός είναι. Η φυσική και πνευματική υγεία είναι το αποτέλεσμα αυτής της διαρκούς προσπάθειας. Ο άνθρωπος είναι ευδαίμων, όταν ζει με φυσικό και λογικό τρόπο, ακολουθώντας την ηθική τάξη του κόσμου.

ΜΕΣΗ ΣΤΟΑ: ΠΑΝΑΙΤΙΟΣ Ο ΡΟΔΙΟΣ - ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ

Σταθμό στην ιστορία του στωικισμού αποτελεί ο Παναίτιος (180-110 π.Χ.), με τον οποίο αρχίζει η περίοδος που καθιερώθηκε να ονομάζεται Μέση Στοά. Ο Παναίτιος γεννήθηκε στη Ρόδο και διδάχθηκε τη φιλοσοφία από τον στωικό Αντίπατρο τον Ταρσέα στην Αθήνα. Κατόπιν μετέβη στη Ρώμη, όπου έγινε φίλος του στρατηγού Σκιπίωνα Αφρικανού (235-183 π.Χ.), τον οποίο συνόδευσε στην Αλεξάνδρεια και στο ταξίδι που επιχείρησε κατά μήκος των δυτικών παραλίων της Αφρικής. Οι δύο άνδρες αισθάνονταν αμοιβαία εκτίμηση, αλλά στη φιλία τους υπεισερχόταν ένα είδος ιστορικής συγκυρίας. Η Ρώμη, χάρη στις λεγεώνες της και στους νομομαθείς της, που οδήγησαν στην κυριαρχία της Pax Romana, επιβαλλόταν στον τότε γνωστό κόσμο. Ταυτόχρονα οι ανθρώπινες συνειδήσεις είχαν ανάγκη από μια προσωπική ηθική, την οποία ανακάλυπταν στον ανθρωπισμό των στωικών. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι ο Παναίτιος ανέπτυξε φιλίες με έναν μεγάλο αριθμό Ρωμαίων: τον

πολιτικό Σκιπίωνα Αιμιλιανό (185-129 π.Χ.), τον νομομαθή Αίλιο Τούμπερο, τον ανθύπατο Μούκιο Σκαιβόλα, τον ιστορικό Ρουτίλιο Ρούφο (158-78 π.Χ.), τον λόγιο Αίλιο Στίλο (154-74 π.Χ.), τον πραιτόρα Τιβέριο Γράκχο (169-133 π.Χ.), τον ύπατο Γάιο Φάννιο, κ.ά. Ο Παναίτιος επέστρεψε στην Αθήνα, μετά τον θάνατο του Αντίπατρου, και ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής. Το έργο του Παναίτιου έχει τα στοιχεία καλλιεργημένου λόγου, αλλά και τα χαρακτηριστικά μεγαλύτερης ελευθερίας απέναντι στην αρχαία παράδοση της Στοάς. Εκτός των άλλων, ο Παναίτιος χρησιμοποίησε τα έργα του Αριστοτέλη και της Μέσης Ακαδημίας⁶. Ο Παναίτιος συνέγραψε πολλά έργα και ιδιαίτερα μια πραγματεία «Περί καθήκοντος», από την οποία, σύμφωνα με δική του ομολογία, επηρεάστηκε ο Ρωμαίος ρήτορας Κικέρων στα δύο πρώτα βιβλία του έργου του *De officiis* («Περί καθηκόντων»). Μετά τον θάνατο του Παναίτιου περί το 110 π.Χ., οι μαθητές του οργανώθηκαν σε «σύνοδον Παναιτιαστών» για να τιμούν τη μνήμη του αγαπημένου δασκάλου τους και να την κρατήσουν ζωντανή. Η σύνοδος των Παναιτιαστών δεν διήρκεσε φυσικά πολύ, καθώς όλα τα έργα του δασκάλου τους χάθηκαν. Ωστόσο, η επίδραση που άσκησε το έργο του Παναίτιου είναι αδιαφιλονίκητη.

Ένας από τους μαθητές του Παναίτιου ήταν ο Ποσειδώνιος (περ. 135-51 π.Χ.), ο οποίος γεννήθηκε στην Απάμεια της Συρίας απ' όπου ήλθε στην Αθήνα. Μετά από εκπαιδευτικά ταξίδια πολλών ετών στη Δ. Ευρώπη, τη Β. Αφρική και την Ιταλία, εγκαταστάθηκε στη γενέτειρα του δασκάλου του, τη Ρόδο, όπου ίδρυσε σχολή διδάσκοντας μέχρι το τέλος της ζωής του. Πιστός στο γενικότερο πνεύμα των λογίων της εποχής του συνήψε καλές, αν και όχι τόσο στενές σχέσεις, όπως αυτές του Παναίτιου, με Ρωμαίους αξιωματούχους.

Επειδή ο Ποσειδώνιος δεν είχε την τύχη να διασωθούν τα έργα του, ό,τι γνωρίζουμε για το πολυσχιδές έργο του προέρχεται από αποσπάσματα διάφορων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων, εθνικών και χριστιανών. Ο Ποσειδώνιος ήταν συνεπής στωικός, ο οποίος συνειδητά ανέπτυξε ένα ευρύ και πολυμερές επιστημονικό έργο, επιδιώκοντας να επαληθεύσει εμπειρικά το στωικό φιλοσοφικό σύστημα. Η εσωτερική συνοχή του έργου του αναδεικνύεται από το γεγονός ότι επιχείρησε να διεξαγάγει την έρευνά του σε φυσιοκρατική βάση, επεξεργαζόμενος πλήθος δεδομένων. Επίσης, παρέμεινε γνήσια στωικός επιδιώκοντας να προσδώσει νέα πνοή στη στωική φιλοσοφία, συνδέοντάς την με μυστικιστικές θέσεις και την

---

⁶ Ο Διογένης Λαέρτιος διαιρεί την ιστορία της Ακαδημίας σε τρεις περιόδους: την Παλαιά, τη Μέση και τη Νέα. Η Μέση Ακαδημία αρχίζει το 266 π.Χ. με τον Αρκεσίλαο που διευθύνει τη σχολή μέχρι το 241 π.Χ., δίνοντας έμφαση σε σκεπτικιστικές θέσεις. Μετά τον Αρκεσίλαο ακολούθησαν ο Λακύδης (241-215 π.Χ.), ο Τηλεκλής μαζί με τον Εύανδρο (205-165 π.Χ.), και ο Ηγησίνος της Περγάμου (περ. 160 π.Χ.).

πλατωνική σκέψη, έχοντας διαισθανθεί τις θρησκευτικές ανάγκες της εποχής του.

Αυτός ο πληθωρικός και πολυτάλαντος μέσος στωικός διακρίθηκε για ένα ευρύ φάσμα πνευματικών ενδιαφερόντων. Υπήρξε φιλόσοφος, μαθηματικός, φυσιογνώστης, αστρονόμος, ιστορικός, και δίκαια έχει χαρακτηριστεί από τον Γερμανό ιστορικό της φιλοσοφίας Έντουαρντ Τσέλλερ ως το καθολικότερο μετά τον Αριστοτέλη και τον Δημόκριτο πνεύμα της αρχαίας Ελλάδας. Αν και ακολούθησε τα δόγματα της Στοάς πιστά, ήταν πρόθυμος να τα εγκαταλείψει, αν δεν συμβάδιζαν με τις εμπειρικές αποδείξεις. Ωστόσο, παρά το ευρύ φάσμα των επιστημονικών του επιδόσεων, ο Ποσειδώνιος θεωρεί τη φιλοσοφία ως τη «μητέρα των επιστημών» (*mater scientiarum*), με όλες τις επιμέρους επιστήμες υποταγμένες στην επιστημολογική και μεθοδολογική της προτεραιότητα.

ΝΕΑ ΣΤΟΑ: ΣΕΝΕΚΑΣ – ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ – ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ

Τη στροφή της Στοάς προς την ηθική κυρίως κατεύθυνση εξέφρασε πρώτος ο Σενέκας, που γεννήθηκε το 4 μ.Χ. στην ισπανική πόλη Κόρδοβα και έζησε πολλά έτη στην Αυλή των Ρωμαίων αυτοκρατόρων Καλιγούλα, Κλαύδιου και Νέρωνα. Το 65 μ.Χ. αναγκάστηκε να θέσει ο ίδιος τέρμα στη ζωή του, πριν συλληφθεί με την κατηγορία της συνωμοσίας εναντίον του Νέρωνα. Είναι η εποχή που και στη Ρώμη πολλοί έβρισκαν καταφύγιο στα κηρύγματα των στωικών, απογοητευμένοι από την απολυταρχική και τυραννική διοίκηση των Ρωμαίων. Γι' αυτό δεν είναι λίγοι οι διδάσκαλοι της ηθικής και οπαδοί της Στοάς που έπεσαν θύματα αυτοκρατόρων εξαιτίας της κριτικής τους. Μάλιστα, το 83 μ.Χ. ο Δομιτιανός εξόρισε από τη Ρώμη όλους τους «φιλοσόφους», τους «μαθηματικούς» και τους «αστρολόγους».

Το σπουδαιότερο έργο του Σενέκα είναι οι «Ηθικές επιστολές προς Λουκίλιο» («*Epistulae morales ad Lucilium*»), στις οποίες συχνά χρησιμοποιεί και απόψεις άλλων φιλοσόφων, κυρίως του Πλάτωνα και του Επίκουρου. Βαθιά πίστη του Σενέκα είναι ότι ο «αληθινός φιλόσοφος είναι ο παιδαγωγός της ανθρωπότητας» και ότι η στωική φιλοσοφία αποτελεί το καλύτερο μέσο για την ορθή αγωγή. Σύμφωνα με τον ίδιο, η φιλοσοφία είναι το μοναδικό φάρμακο εναντίον της αθλιότητας της ζωής. Ακολούθησε τη διδασκαλία της Αρχαίας Στοάς, θεωρώντας ότι η ψυχή είναι σωματική ουσία, αλλά την χαρακτήρισε ταυτόχρονα ως «αιώνια», διαιρώντας την σε ένα λογικό και δύο άλογα μέρη.

Ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος της Νέας Στοάς είναι ο Επίκτητος (περ. 50-138 μ.Χ.). Γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας από γονείς δούλους και έζησε ο ίδιος ως δούλος στη Ρώμη την εποχή του Νέρωνα. Στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα μαθήτευσε στον Ρωμαίο στωικό φιλόσοφο Μουσώνιο Ρούφο (30-108 μ.Χ.), κοντά στον οποίο έμεινε και ως

απελεύθερος, για να συνεχίσει τη διδασκαλία του, όταν εκείνος πέθανε. Όταν δίδασκε με επιτυχία στη Ρώμη, τον περιέλαβε το διάταγμα του Δομιτιανού για την εξορία των φιλοσόφων και έτσι κατέφυγε περί το 94 μ.Χ. στην ακμάζουσα τότε Νικόπολη της Ηπείρου, όπου οργάνωσε δική του σχολή.

Η διδασκαλία του Επίκτητου καταγράφηκε από τον ιστορικό Φλάβιο Αρριανό (95-180 μ.Χ.) από τη Νικομήδεια σε δύο έργα: «Επικτήτου Διατριβαί» και «Επικτήτου Εγχειρίδιον». Κανένα από τα κείμενα του Σενέκα δεν μπορεί να συγκριθεί με την αμεσότητα και την αυθεντικότητα του μικρού κειμένου, το «Εγχειρίδιον» του Επίκτητου, που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση χωρίς να περιέχει περιττά ψιμύθια.

Σύμφωνα με τον Επίκτητο μπορούμε να εκφέρουμε κρίσεις ή όχι, αλλά ουδόλως για τα εξωτερικά πράγματα. Οι επιλογές μας οφείλουν να οδηγούν σε υλοποίηση εκείνων των κρίσεων που αφορούν στην ελευθερία μας και όχι όσα πράγματα δεν ανήκουν στη δικαιοδοσία μας. Στην τελευταία ανήκουν: η κρίση, η θέληση, η επιθυμία, η αποστροφή, που εκφράζουν τις οικείες πράξεις μας. Πέραν της δικαιοδοσίας μας είναι: το σώμα, ο πλούτος, η δόξα, η δύναμη, που δεν αποτελούν οικείες πράξεις. Αυτές οι τελευταίες σχηματίζουν εντός μας παραστάσεις με κίνδυνο να θεωρηθούν ότι ανήκουν στη δικαιοδοσία μας, ούτως ώστε, εφόσον δεν είναι κατορθωτές, δημιουργούν θλίψη ή αντιπαράθεση με τους θεούς και τους ανθρώπους.

Ο τελευταίος σπουδαίος στωικός φιλόσοφος είναι ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. Ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.) έγινε αυτοκράτορας σε μια δεινή περίοδο της αυτοκρατορίας. Από το 161 μ.Χ. που ανήλθε στον θρόνο ως το 180, το έτος του θανάτου του από πανώλη στην εκστρατεία της Παννονίας, ο πρᾶος φιλόσοφος-αυτοκράτορας δεν έζησε περίοδο ειρήνης. Ο Μάρκος Αυρήλιος παρουσίασε τον εαυτό του ως κρατικό λειτουργό, ως έναν υπηρέτη της ανθρωπότητας, ο οποίος εκπληρώνει τα καθήκοντά του στη δημόσια σφαίρα, διακηρύσσοντας την ισότητα όλων των ανθρώπων, δηλαδή των υπηρετών της τάξης του σύμπαντος και τη συμφιλίωση που διδάσκει ο ανθρωπισμός. Η άποψη ότι όλοι οι άνθρωποι είναι υπηρέτες συνδέεται με την έννοια της ειμαρμένης που διέπει τον κόσμο, από την οποία προκαθορίζεται τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο τελευταίος υπήκοός του. Στον Ρωμαίο αυτοκράτορα αποδίδεται το έργο «Τὰ εἰς ἑαυτόν» σε 12 βιβλία (κεφάλαια), στο οποίο επεξεργάστηκε πολλά στωικά δόγματα σε εξομολογητικό ύφος.

Ο ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΤΩΙΚΩΝ

Σύμφωνα με τους στωικούς πολύ σπουδαιότερος από τον σύνδεσμο του καθένα με τον λαό του είναι ο σύνδεσμος με το σύνολο της ανθρωπότητας: στη θέση της πολιτικής τοποθέτησαν τον κοσμοπολιτισμό,

του οποίου έγιναν οι θερμότεροι και αποτελεσματικότεροι κήρυκες. Ο κοσμοπολιτισμός τους βασίζεται στην έννοια της ειμαρμένης, υποδηλώνοντας μια μεγάλη τάξη ή «παγκόσμια συμπάθεια»⁷. Η δύναμη της τελευταίας αποκρούει την ιδέα της πολιτικής διαίρεσης του κόσμου σε λαούς φίλους και εχθρούς μεταξύ τους. Οι στωικοί θεωρούσαν ότι όλοι οι άνθρωποι είναι αλληλέγγυοι, ότι έχουν την ίδια καταγωγή και τον ίδιο προορισμό, ότι βρίσκονται κάτω από έναν νόμο, είναι πολίτες μιας πολιτείας, μέλη ενός σώματος κλπ.

Ο στωικός κοσμοπολιτισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά συνέπεια της παραδοχής ότι η αναγνώριση του έλλογου χαρακτήρα των γεγονότων είναι ανεξάρτητη από τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες βρίσκεται κανείς. Έτσι, ο στωικός σοφός, μολονότι κοσμοπολίτης, μπορεί να συμμετέχει στους πολιτικούς θεσμούς, ακόμη και να κυβερνά, με την προϋπόθεση ότι θα μπορεί να διατηρεί την προσωπική του ορθολογική διάθεση και αυτονομία. Ο κοσμοπολιτισμός του στωικισμού εξέφραζε τον ελληνορωμαϊκό κόσμο και αποτέλεσε τη βάση για τη διάδοση του Χριστιανισμού.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο στωικισμός τουλάχιστον επί μισή χιλιετία υπήρξε η σημαντικότερη φιλοσοφική σχολή μετά τον πλατωνισμό και τον αριστοτελισμό, εκφράζοντας και παιδαγωγώντας τους ανθρώπους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Παρά τον δεδηλωμένο υλισμό του, η έσχατη αναγωγή του παντός σε ένα πρωταρχικό πνευματικό στοιχείο, οδήγησε τον στωικισμό στην επάξια συνέχιση και αφομοίωση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης. Η διαίρεση της φιλοσοφίας της σχολής στους κλάδους της Λογικής, της Φυσικής και της Ηθικής, δεν οδήγησε στην εγκατάλειψη της ολιστικής αντίληψης της πραγματικότητας. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι του στωικισμού δεν έπαψαν να αναζητούν την ηθική τελειότητα και την επιστημολογική εγκυρότητα των δογμάτων τους. Οι στωικοί αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητα της πρακτικής καθοδήγησης και τις θρησκευτικές ανάγκες της εποχής τους, δημιούργησαν σημαντικά

---

⁷ Η «παγκόσμια συμπάθεια» υποδηλώνει την παραδοχή ενός σωματικού σύμπαντος, του οποίου οι αιτιώδεις σχέσεις δεν γεννούν καμία ιδέα, καμία μορφή ή άλλα ασώματα. Όλα τα σώματα βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση, και αφού όλα ενυπάρχουν σε όλα και το σύμπαν είναι ενιαίο και συνεχές, και το μικρότερο γεγονός έχει αντανάκλαση στο σύνολο του κόσμου, μια σταγόνα κρασιού που ρίχνεται στη θάλασσα, απλώνεται σε ολόκληρη τη θάλασσα και από αυτή σε ολόκληρο το σύμπαν. Αυτή η συνοχή και η πληρότητα της φύσης αγνοεί το κενό, προϋποθέτοντας την ταύτιση του θεού με τον κόσμο, επιτρέποντας την αναφορά σε ένα σύμπαν σε «συμπάθεια» προς τον εαυτό του.

πνευματικά εργαλεία, καθιστώντας τη φιλοσοφία τους το καταφύγιο και την κορωνίδα της ανθρωπιστικής παιδείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(1) Arnim, Heinrich Alexander von – Adler, Maximilian: *Stoicorum Veterum Fragmenta Teubner*. Λειψία 1903-1924.

(2) Βογομόλον, Α.Σ.: *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*. Μετάφρ. Φανούριος Κ. Βώρος. «Ειρμός», Αθήνα 1995.

(3) Brun, Jean: *Ο Στωικισμός*. «Ζαχαρόπουλος». Μετάφρ. Σάββας Βασιλείου. Αθήνα 1965.

(4) Couloubaritsis, Lambros: *Histoire de la Philosophie Ancienne et Médiévale*. Grasset, Παρίσι 1998.

(5) Hadot, Pierre: *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*. Μετάφρ. Άντα Κλαμπατσέα. «Ινδικτος», Αθήνα 2002.

(6) Long, Anthony Arthur: *Η ελληνιστική φιλοσοφία*. Μετάφρ. Στυλιανός Δημόπουλος. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 1987.

(7) Stace, Walter: *Κριτική ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*. Μετάφρ. Στυλιανός Δημόπουλος. «Βάνιας», Θεσσαλονίκη 2012.

(8) Vegetti, Mario: *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*. Μετάφρ. Γιάννης Δημητρακόπουλος. «Π. Τραυλός», Αθήνα 2003.

(9) Αραμπατζής, Γιώργος: *Από τη Στοά στο Βυζάντιο*. «Ινστιτούτο του Βιβλίου - Καρδαμίτσα», Αθήνα 2016.

(10) Καραμπατζάκη, Ελένη: *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος. Ελληνιστική φιλοσοφία και επιστήμη*. «Ζήτρος», Θεσσαλονίκη 2011.

(11) Μπενάκης, Λίνος: *Αρχαία ελληνική φιλοσοφία*. «Παρουσία», Αθήνα 2004.

(12) Τατάκης, Βασίλειος: *Μελέτες ιστορίας της φιλοσοφίας*. «Εκδόσεις των Φίλων», Αθήνα 1980.

(13) Τσέλλερ, Έντουαρντ – Νέστλε, Βίλχελμ: *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*. Μετάφρ. Χαράλαμπος Θεοδωρίδης. «Εστία», Αθήνα 1997.